

JOANNA SŁAWIŃSKA

MUZEUM UNIwersYTETU Jagiellońskiego
KRAKÓW

WYSTAWY POŚWIĘCONE TEMATYCE ORMIĄŃSKIEJ W POLSCE¹

Abstrakt: Artykuł dotyczy wystawiennictwa polskiego, którego celem było upowszechnienie wiedzy o kulturze i dziejach Ormian polskich. Autorka omawia kolejne wystawy, organizowane w Stanisławowie (grudzień 1928) i we Lwowie (czerwiec-październik 1932), oraz próbę utworzenia Muzeum Ormiańskiego we Lwowie, uniemożliwioną przez wybuch drugiej wojny światowej i ekspatriację społeczności ormiańskiej do Polski po powojennej zmianie jej granic. Następnie charakteryzuje kolejne wystawy, organizowane po długiej przerwie, spowodowanej przez blokowanie możliwości działania mniejszości ormiańskiej przez władze komunistyczne: w Zabrze (listopad-grudzień 1991), Krakowie (luty-marzec 1998), ponownie w Krakowie (listopad 1999-luty 2000), Warszawie (październik-grudzień 2009), Zamościu (kwiecień-sierpień 2010), we Wrocławiu (czerwiec-lipiec 2011), w Szreniawie (czerwiec-październik 2016), Jarosławiu (wrzesień-październik 2017), Warszawie (maj-czerwiec 2021) i Krakowie (sierpień-listopad 2022). Zamyka ten przegląd opisem stałej ekspozycji, utworzonej w siedzibie Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (grudzień 2022).

Słowa kluczowe: Ormianie polscy, armenologia, wystawiennictwo

Dzieje Ormian polskich pozostawiły po sobie liczne ślady w postaci artefaktów, ksiąg rękopiśmiennych i dokumentów. Wiele z nich uległo rozproszeniu, część

---

¹ Artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, nr 11H 20 0304 88, pod tytułem „Encyklopedia Ormian polskich”, administrowanego przez Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie.

przechowywana jest w magazynach muzealnych. Od schyłku lat dwudziestych XX wieku trwały starania o ich zaprezentowanie w formie wystaw i stałych ekspozycji, do dnia dzisiejszego nieuwieńczone należywym skutkiem. Warto przyrzeć się jednak tym zabiegom oraz ich rezultatom.

„Wystawa historyczna miasta Stanisławowa”, Stanisławów, 2-16 grudnia 1928 roku

Wystawa zorganizowana została z inicjatywy Czesława Chowańca (1899-1968), doktora historii, absolwenta Uniwersytetu Jagiellońskiego, badacza przeszłości Stanisławowa i autora cennych publikacji poświęconych temu miastu, w tym monografii *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*². W 1928 roku został on przewodniczącym sekcji kulturalno-oświatowej Komitetu Regionalnego Województwa Stanisławowskiego, a w ramach komisji muzealnej tejże sekcji zajmował się organizacją regionalnego Muzeum Pokuckiego.

Wystawa, gromadząca pamiątki związane z przeszłością Stanisławowa, miała wpisywać się w ramy obchodów rocznicy 10-lecia odrodzenia Polski³. Chowaniec stanął na czele komitetu organizacyjnego wystawy, w skład którego wchodził: Henryk Ertel (radca Polskich Kolei Państwowych), Rubin Fahn (pisarz żydowski i bibliotekarz kahalny), Wojciech Przedwojewski (nauczyciel rysunku w III Państwowym Gimnazjum imienia Stanisława Staszica w Stanisławowie, medalier), Maksymilian Rosenbaum (nauczyciel języka niemieckiego w tymże gimnazjum), Mieczysław Sałabaj (grafik), Stanisław Trela (architekt miejski), radca inżynier Klemens Wein i Jan Wyrzykowski (urzędnik skarbowy)⁴.

W przygotowanie wystawy zaangażowała się społeczność Stanisławowa różnych nacji i wyznań. Prezentowane obiekty pochodziły z instytucji państwowych (archiwum miejskie w Stanisławowie) i religijnych (kościół kolegiacki, kościół ormiański, probostwo łacińskie, probostwo ormiańskie, probostwo grekokatolickie, Wielka Synagoga, żydowskie domy modlitwy Chany Horowitz i Halpernów). Część eksponatów pozyskano z instytucji państwowych spoza Stanisławowa (Archiwum Miejskie we Lwowie, Biblioteka Baworowskich, Biblioteka Poturzycka Dzieduszyckich, Biblioteka Uniwersytetu Lwowskiego, Muzeum Narodowe imienia Króla Jana III we Lwowie, Biblioteka Ossolińskich, Akademia Umiejętności, Biblioteka Jagiellońska) oraz osób prywatnych (Karol Halpern z Wołczyńca, Aleksander Czołowski)⁵. Eksponaty sfotografowano w pracowni fotograficznej przy Muzeum Pokuckim pod kierunkiem Maksymiliana

² C. Chowaniec, *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*, Stanisławów 1928.

³ J. Krasnodębski, *Czesław Chowaniec (1899-1968) twórca wystawy historycznej o Stanisławowie (część II)*, „Kurier Galicyjski”, 13(305), 17-30 VII 2018, s. 20.

⁴ *Katalog wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, Stanisławów 1928, s. 6.

⁵ *Ibidem*, s. 5.

Rosenbauma⁶. Patronat nad wystawą objęły magistrat miejski z burmistrzem Stanisławowa Wacławem Chowańcem (bratem Czesława) na czele oraz Kasa Oszczędności miasta Stanisławowa, która użyczyła na cele ekspozycyjne sale w swojej siedzibie przy ulicy Kazimierzowskiej.

Protektorat nad tym przedsięwzięciem objął wojewoda stanisławowski, którym w tym czasie był początkowo Aleksander Morawski, a następnie Bronisław Nakonecznikow-Klukowski. Ten drugi dokonał otwarcia wystawy 2 grudnia 1928 roku⁷. Zamknięcie wystawy nastąpiło 16 grudnia. W przeciągu tych dwóch tygodni ekspozycję w salach Miejskiej Kasy Oszczędnościowej odwiedziło około trzy tysiące zwiedzających⁸.

Wystawie towarzyszył niewielki katalog, mieszczący krótki wstęp poświęcony dziejom Stanisławowa (autorstwa Czesława Chowańca), a następnie spis eksponatów. Publikację, w liczbie pięciuset egzemplarzy, wydrukowała Drukarnia i Litografia Stanisława Chowańca w Stanisławowie (założona przez ojca Czesława). Jedynie 100 egzemplarzy zawierało 9 zdjęć eksponatów⁹.

Ekspozycja, licząca 147 eksponatów, obejmowała 10 tematycznych działów, wyodrębnionych na podstawie rodzaju wchodzących w ich skład eksponatów: „Przywileje i dokumenty miasta”¹⁰, „Mapy i plany miasta”¹¹, „Rękopisy”¹², „Druki i panegiryki”¹³, „Portrety i obrazy”¹⁴, „Posągi i rzeźby”¹⁵, „Ornaty, kapy, kołnierze”¹⁶, „Przedmioty srebrne i dewocjonalia”¹⁷, „Broń, sprzęty, naczynia, meble etc.”¹⁸, „Ryciny, sztychy, pieczęcie, medale”¹⁹.

Wśród dokumentów zaprezentowano przywilej króla Jana III dla Ormian, Warszawa (1677; Biblioteka Poturzycka Dzieduszyckich) oraz zapis Józefa Potockiego, hetmana wielkiego koronnego dla kościoła ormiańskiego (1748; parafia ormiańska w Stanisławowie). Znaczący udział Ormian w życiu społecznym

---

⁶ *Ibidem*, s. 6.

⁷ J. Krasnodębski, *Czesław Chowaniec (1899-1968)*, s. 20.

⁸ *Ibidem*, s. 21.

⁹ *Katalog wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, s. 5; J. Krasnodębski, *Czesław Chowaniec (1899-1968)*, s. 21. Z zachowanych do dziś egzemplarzy ilustrowanych katalogu jeden przechowywany jest w Bibliotece Narodowej w Warszawie, inny (nr 35) w zbiorach Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie (dawniej był własnością Biblioteki Parafialnej Ormiańskiej w Stanisławowie).

¹⁰ *Katalog wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, s. 15-16.

¹¹ *Ibidem*, s. 16-17.

¹² *Ibidem*, s. 17-20.

¹³ *Ibidem*, s. 20-22.

¹⁴ *Ibidem*, s. 22-24.

¹⁵ *Ibidem*, s. 25-26.

¹⁶ *Ibidem*, s. 26-27.

¹⁷ *Ibidem*, s. 27-28.

¹⁸ *Ibidem*, s. 29-30.

¹⁹ *Ibidem*, s. 30-31.

Stanisławowa podkreślały pozycje zaliczające się do kategorii „rękopisy”: najstarsza księga sądowa nacji ormiańskiej w Stanisławowie (1681-1689; Biblioteka Ossolińskich), księga sądu ormiańskiego (1742-1753; Archiwum m. Stanisławowa), inwentarz obejmujący wszystkie zamieszkujące Stanisławów nacje (polską, ruską, żydowską i ormiańską, 1770; Biblioteka Ossolińskich). Z parafii ormiańskiej wypożyczono najstarszą zachowaną księgę chrztów (1703) oraz księgę zmarłych (1715). Obrządek Kościoła ormiańskiego – apostołskiego i katolickiego – ilustrowały rękopiśmienne księgi liturgiczne (własność parafii ormiańskiej w Stanisławowie): dwa ewangeliarze (1551 – według tradycji podręczny ewangeliarz pierwszych przybyszów ormiańskich do Stanisławowa, i z drugiej połowy XVII wieku), modlitewnik chóralny (XVII), żywoty świętych (XVI), pontyfikał (początek XVIII wieku), ułożony przez Stefana Roszkę, proboszcza i dziekana stanisławowskiego, z oryginalnym zatwierdzeniem tekstu przez arcybiskupa Jana Tobiasza Augustynowicza z 1728 roku.

Dziedzictwo stanisławowskich Ormian było również bogato reprezentowane w sztukach plastycznych. Wśród portretów osobistości związanych z miastem znalazły się również wizerunki przedstawicieli nacji ormiańskiej (wszystkie ze zbiorów parafii ormiańskiej w Stanisławowie): Krzysztofa Roszki Bogdanowicza (XVIII); księdza Jakuba Warteresiewicza, proboszcza ormiańskiego w Tyśmienicy i Kamieńcu Podolskim, a następnie przez długie lata spowiednika w Stanisławowie (około połowy XVIII wieku); księdza Jakuba Manugiewiczza, proboszcza w Stanisławowie i oficjała arcybiskupiego Pokucia (XVIII); Jakuba Waleriana Tumanowicza, arcybiskupa ormiańskiego we Lwowie (pędzla Eustachego Bielawskiego, 1794); Samuela Cyryla Stefanowicza, kolejnego arcybiskupa ormiańskiego; nieznanego arcybiskupa ormiańskiego (XVIII), przypisany ze znakiem zapytania Bielawskiemu. Ekspozowano również portret ojca Leona jako wizytatora prowincji polskiej trynitarzy (około 1780), przeniesiony z dawnego kościoła Trynitarzy w Stanisławowie do kościoła ormiańskiego²⁰. Malarstwo religijne z ormiańskich świątyń reprezentowało przedstawienie Świętego Grzegorza Oświeciciela ze scenami jego męczeństwa (XVII), pochodzące z niezidentyfikowanego kościoła ormiańskiego na Pokuciu, następnie własność księdza kanonika Franciszka Komusiewiczza w Stanisławowie, a także obrazy stanowiące własność parafii w Stanisławowie: Matka Boska z Dzieciątkiem, (XVI-XVII, z dawnego kościoła Trynitarzy), głowa Chrystusa (XVII-XVIII), Chrystus na krzyżu (XVIII?, autorstwa Martina Sobieszczańskiego), Judyta z głową Holefernesa (XVIII?), Pokłon Trzech Króli (XVIII). Z kościoła

²⁰ Zapewne Leon od Świętego Michała Strutyński, zmarły w 1779 roku w Teofilpolu jako definitywa prowincji polskiej zakonu, blisko związanej z Ormianami. Zob. Wołyniak [J. M. Giżycki], J. Fijałek, *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji luckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej, „Nova Polonia Sacra”, 1, 1928, s. 138.*

ormiańskiego w Stanisławowie pozyskano rzeźby: Świętą Annę z katedry ormiańskiej we Lwowie (początek XVIII wieku), figurę Apostoła, personifikacje Nadziei i Miłości (połowa XVIII wieku), Pustelnika, określoną jako „w charakterze ludowym” figurę Chrystusa Zmartwychwstałego (XVIII). Pokazano również pochodzącą z kościoła ormiańskiego drewnianą i polichromowaną chrzcielnicę (XVII). Interesująco prezentował się również zbiór tkanin liturgicznych, własność parafii ormiańskiej w Stanisławowie: kapa haftowana barwnym jedwabiem wyjęta z trumny księdza Warteresiewicza (XVII), ornat haftowany nici metalowymi (XVII), ornat z litych pasów kontuszowych (XVIII), antepedium haftowane barwnym jedwabiem, jak określono, „roboty Ormianek stanisławowskich” (XVIII), kobierzec (połowa XVIII wieku), w szachownicę z 30 pól, z których każde miała wyszyć inna mieszcza ormiańska. Z zasobów kościoła ormiańskiego w Stanisławowie udostępniono ponadto złotnictwo: monstrancję fundacji księdza Jakuba Warteresewicza, proboszcza tyśmienickiego (1712), szkatułkę srebrną (XVII). Z kościoła ormiańskiego w Tyśmienicy pozyskano natomiast monstrancję z daru Izaaka i Grzegorza Teodorowiczów Maromoroszów (1742). Z wyposażenia kościoła ormiańskiego w Stanisławowie pochodziły jeszcze: fotel barokowy z gobelinowym obiciem (XVII), służący prawdopodobnie protonotariuszom papieskim dla kościołów ormiańskich na Pokuciu, a także berło brackie z wizerunkami Matki Boskiej oraz Świętego Wincentego (XVIII). Na wystawie pokazano również pieczęć nacji ormiańskiej (XVII; Muzeum Narodowe imienia Króla Jana III we Lwowie).

Była to pierwsza wystawa w Polsce, w której obiekty związane z Ormianami brały tak znaczący udział (około 28% wszystkich eksponatów). Zebranie i wstępne opracowanie pamiątek ormiańskich ze Stanisławowa i okolic stało się ważnym krokiem na drodze do tworzenia projektowanego we Lwowie muzeum ormiańskiego. Choć wystawa do tego celu ostatecznie nie doprowadziła, pozostała – nawet po wielu latach – w pamięci społeczności, której dzieje opowiadała, utrwalając jej tożsamość w kolejnych pokoleniach²¹.

„Wystawa ormiańska”, Lwów, 19 czerwca-31 października 1932 roku

Wystawa była efektem starań o powołanie do istnienia placówki muzealnej poświęconej dziedzictwu kulturalnemu Ormian polskich. W 1927 roku II Zjazd Konserwatorów i Muzeologów Polskich uchwalił konieczność założenia przy Kurii Metropolitalnej Ormiańskiej we Lwowie Diecezjalnego Muzeum zabytków i pamiątek ormiańskich. W 1930 roku uczestnicy V Zjazdu Delegatów Związku Muzeów w Polsce w Tarnowie zwrócili się do Kurii Metropolitalnej obrządku

---

²¹ Zob. na przykład: J. Smirnow, *Siedemdziesięciopięciolatek wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 40-41, 2005, s. 38-47.

ormiańskiego, a zwłaszcza arcybiskupa Józefa Teodorowicza, aby w związku z 300-letnim jubileuszem unii Kościoła ormiańskiego z Kościołem rzymskokatolickim utworzono we Lwowie Ormiańskie Muzeum Archidiecezjalne. Miało by ono gromadzić na początku dzieła sztuki oraz wycofane z użycia elementy wyposażenia ze lwowskiej katedry oraz innych kościołów ormiańskich na terenie Polski, a następnie wszelkiego rodzaju pamiątki związane z życiem Ormian w dawnej i współczesnej Polsce, z naciskiem na środowisko lwowskie. Zadania zgromadzenia zabytków ormiańskich na poczet planowanego muzeum podjęło się Towarzystwo Miłośników Przeszłości Lwowa.

Dnia 21 grudnia 1931 roku Towarzystwo i Archidiecezjalny Związek Ormian utworzyli Komitet Wystawy Zabytków Ormiańskich, na którego czele stanął Jan Antoniewicz (prezes Związku), a wiceprezesem został prałat Dionizy Kajetanowicz (kanclerz kurii archidiecezji ormiańskiej). Projektowana wystawa zyskała protektorów w osobach arcybiskupa Teodorowicza oraz marszałka Rady Powiatowej Lwowskiej Waleriana Krzczunowicza. Pracami związanymi z gromadzeniem obiektów na wystawę zajęł się Komitet Wykonawczy, w skład którego weszli: Aleksander Czołowski (dyrektor Miejskich Muzeów) jako prezes, ksiądz Piotr (Bedros) Aładżjan (z lwowskiej archidiecezji ormiańskiej), Karol Badecki (zastępca dyrektora Archiwum Miasta Lwowa), Łucja Charewiczowa (kustosz Muzeum Historycznego Miasta Lwowa) jako sekretarka, ksiądz German Gawroński (z lwowskiej archidiecezji ormiańskiej), Mieczysław Gębarowicz (kustosz Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich), kanonik Leon Isakowicz (z lwowskiej archidiecezji ormiańskiej), Bronisława Wójcik-Keuprulian (muzykolog), Rudolf Kotula (kustosz Biblioteki Baworowskich), Bogdan Krzysztofowicz (wiceprezes Archidiecezjalnego Związku Ormian), Tadeusz Mańkowski (historyk sztuki), Rudolf Mękicki (kustosz Muzeum Narodowego imienia Króla Jana III). Subwencje na wystawę przyznały władze miasta Lwowa²². W lokalnej prasie zamieszczono zapowiedź wystawy wraz z apelem o zgłaszanie eksponatów²³.

Eksponaty pozyskano od instytucji kościelnych, państwowych, instytucji i osób prywatnych ze Lwowa (katedra ormiańska, ormiańska kuria arcybiskupia, klasztor benedyktynek ormiańskich, parafie ormiańskie w Stanisławowie i w Tyśmienicy, Archiwum Miejskie we Lwowie, Biblioteka Baworskich, Biblioteka

---

²² A. Czołowski et al., *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie 19 VI-30 IX 1932. Przewodnik*, Lwów 1932, s. 10-12; A. Czołowski, *Wystawa Ormiańska we Lwowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), s. 133-134. Zob. też: B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturowego”, 15, 1999, s. 3-4; J. T. Petrus, *Muzea lwowskie 1823-1939*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich*, 2, *Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995*, red. J. K. Ostrowski, Kraków 1996, s. 430; J. T. Petrus, *Archidiecezjalne Muzeum Ormiańskie we Lwowie*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 29-31.

²³ *Wystawa zabytków ormiańskich*, „Gazeta Lwowska”, 122, 1932, 21, s. 5.

Ossolińskich, Biblioteka Uniwersytetu Lwowskiego, Muzeum Historyczne Miasta Lwowa, Muzeum Narodowe imienia Króla Jana III, Muzeum Narodowe we Lwowie – Zbiory Bolesława Orzechowicza)²⁴. Na potrzeby wystawy przeznaczono cztery sale siedziby Archidiecezjalnego Związku Ormian²⁵.

Na wystawie zaprezentowano zabytki z zakresu pięciu grup tematycznych: 1) zabytki kultu religijnego (paramenty kościelne i tkaniny), 2) obrazy religijne i portrety historyczne, 3) dokumenty i rękopisy iluminowane, 4) Ormianie w piśmiennictwie i w muzyce polskiej, 5) rysunki, ryciny, fotografie²⁶. W przedpokoju zaprezentowano przede wszystkim obrazy, w tym portrety proboszczów ormiańskich: Jakuba Warteresiewicza (Tyśmienica) oraz Jakuba Manugiewicza (Stanisławów), dwa obrazy – stacje Drogi Krzyżowej z klasztoru benedyktynek ormiańskich, wizerunki Świętego Grzegorza Oświeciciela, malowane na deskach sylwety postaci z grupy Ukrzyżowania z dawnego szpitala ormiańskiego, rysunki architektoniczne (w tym przekroje) katedry ormiańskiej oraz pochodzące z niej dwie późnobarokowe figury – Matki Boskiej i Świętego Jana²⁷. W sali pierwszej zgromadzono 11 portretów arcybiskupów ormiańskich, którym towarzyszyły portrety duchownych niższego stopnia oraz świeckich mieszkańców Lwowa (z rodzin Bernatowiczów i Muratowiczów), Tyśmienicy, Stanisławowa. Obok portretów zaprezentowano przedstawienia religijne, przede wszystkim z katedry ormiańskiej, w tym cudowny wizerunek Matki Boskiej Jazłowieckiej. Eksponowano również obraz przedstawiający obrady soboru trydenckiego sygnowany przez Józefa Rybkiewicza (z datą: 1683). Z epoki sprzed unii między Kościołem ormiańskim a rzymskim pochodziły przedstawienia ewangelistów z ormiańskiego ikonostasu. Obok pokazano krucyfiks z klasztoru Benedyktynek Ormiańskich, a także wyroby rzemiosła artystycznego, misy mosiężne oraz naczynia miedziane, używane podczas liturgii ormiańskiej oraz elementy wyposażenia katedry: fragmenty dawnej dekoracji ołtarzy i krzesła. Ekspozycję uzupełniały dokumenty, kodeksy i księgi²⁸.

W drugiej sali zgromadzono rękopisy iluminowane, przede wszystkim księgi liturgiczne, wśród nich tetraewangeliarz ze Skewry, najcenniejszy kodeks ormiański w zbiorach polskich. Księgom towarzyszyły przykłady nowożytnego złotnictwa, głównie z katedry ormiańskiej we Lwowie oraz kościoła ormiańskiego w Stanisławowie, między innymi monstrancja darowana przez Izaaka i Grzegorza

---

²⁴ A. Czołowski et al., *Wystawa zabytków ormiańskich*, s. 11; A. Czołowski, *Wystawa Ormiańska we Lwowie*, s. 134.

²⁵ A. Czołowski et al., *Wystawa zabytków ormiańskich*, s. 12; A. Czołowski, *Wystawa Ormiańska we Lwowie*, s. 135; J. T. Petrus, *Archidiecezjalne Muzeum Ormiańskie*, s. 12.

²⁶ A. Czołowski et al., *Wystawa zabytków ormiańskich*, s. 12; B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej*, s. 3.

²⁷ A. Czołowski et al., *Wystawa zabytków ormiańskich*, s. 13.

²⁸ *Ibidem*, s. 14-22.

Teodorowiczów do kościoła ormiańskiego w Tyśmienicy, kielichy, relikwiarze, pastorał, wota i inne. Eksponowano również grupę rzeźbiarską o tematyce eucharystycznej, prawdopodobnie zwieńczenie tabernakulum, a także kłódki z katedry ormiańskiej oraz żelazka do wypiekania opłatków. Na ścianach rozwieszono tkaniny liturgiczne, grupując je według kolorów (złote i srebrne, zielone, czerwone). Prezentowano kapy oraz ornaty, pochodzące z XVII i XVIII wieku, wykonane z tkanin wschodnich i zachodnioeuropejskich, z elementami haftowanymi, w typie zachodnich szat liturgicznych. Pojęcie o wyglądzie dawnych strojów używanych w kościołach ormiańskich przed zawarciem unii w Rzymie miały dawać kapa cerkiewna oraz szaty używane współcześnie przez ormiańskich katolików mieszkających na Wschodzie. Uzupełnieniem tej części ekspozycji były trzy szable, w tym jedna unikatowa, z ormiańskim napisem (imię właściciela) oraz datą (1691)²⁹.

W sali trzeciej prezentowano dziewięć portretów księży benedyktynek ormiańskich, portrety zasłużonych Ormian z XIX wieku (Teodora Torosiewicza, Grzegorza Ignacego Szadbeja, Karola Mikulego), widoki Kamieńca Podolskiego, fotografie kościołów ormiańskich na Podolu rosyjskim, fotografie zabytków kościołów w Kamieńcu Podolskim oraz Stanisławowie, plan miasteczka Kuty z 1781 roku, rysunki architektoniczne katedry lwowskiej i widoki jej dzwonnicy. Warto też odnotować rzadki w Polsce wizerunek Świętej Rypsymy „z aplikowaną materią”. Ekspozycję zamykały wątki współczesne: popiersie arcybiskupa Izaaka Isakowicza oraz przegląd najważniejszej literatury dotyczącej Ormian polskich i ich zasług dla kultury przybranej Ojczyzny³⁰.

Wystawie towarzyszył nieduży katalog w formie przewodnika, wydany „nakładem komitetu” w drukarni Artura Goldmana we Lwowie. Autorem był Aleksander Czołowski przy współpracy Łucji Charewiczowej, Mieczysława Gębarowicza, Bronisławy Wójcik-Keupruljanowej, Tadeusza Mańkowskiego oraz Rudolfa Mękickiego. W krótkim wstępie zarysowano okoliczności powstania koncepcji utworzenia odrębnego muzeum i organizacji samej wystawy³¹. Następnie, za pomocą tekstu ciągłego, przedstawiono układ i skład kolejnych sal ekspozycji, nie ograniczając się do samego wymienienia prezentowanych eksponatów (niepełnego), ale z objaśnieniami historycznego, kulturowego i artystycznego kontekstu części z nich. W publikacji zamieszczono cztery zdjęcia, a na okładce fragment dekoracji marginesu z ewangeliarza ormiańskiego z 1197 roku. Wystawie poświęcono cały jesienny numer „Posłańca św. Grzegorza”, a autorami artykułów byli uznani badacze: Aleksander Czołowski, Rudolf Męckicki, Mieczysław Gębarowicz, Tadeusz Mańkowski, Józef Zieliński³². Ekspozycja

²⁹ *Ibidem*, s. 23-39.

³⁰ *Ibidem*, s. 40.

³¹ *Ibidem*, s. 5-12.

³² „Posłańca św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), a w nim artykuły: A. Czołowski, *Wystawa Ormiańska we Lwowie*, s. 131-135; R. Męckicki, *Srebro, broń i wyroby metalowe*.

wzbudziła także zainteresowanie środowiska ormiańskiego za granicami Polski. Artykuł jej poświęcony, ilustrowany zdjęciami prezentującymi niektóre eksponaty oraz fragmenty ekspozycji, autorstwa Bronisławy Wójcik-Keuprulian, ukazał się w ormiańskojęzycznym czasopiśmie „Anahit”, wydawanym w Paryżu³³.

Wystawa była pierwszą ekspozycją w Polsce poświęconą w całości Ormianom, gromadzącą imponującą liczbę obiektów o zróżnicowanej wartości artystycznej, historycznej i zabytkowej, w tym unikatowy w zbiorach polskich te-trawangelarz ze Skewry. Jej waga dla wiedzy o stanie zachowania dziedzictwa kulturowego polskich Ormian jest nie do przecenienia. Publikacje towarzyszące po dziś dzień pozostają niezbędnymi pozycjami i punktem wyjścia do dalszych badań dla kolejnych pokoleń historyków i historyków sztuki.

„Ormianie polscy”, Zabrze, listopad-grudzień 1991 roku

Wystawa zorganizowana została w ramach cyklu „Prezentacje mniejszości kulturowych w Polsce”. Funkcję komisarza pełniła Henryka Haduch. Ekspozycja była podzielona na trzy bloki tematyczne: „Osadnictwo Ormian na ziemiach polskich. Rozwój i upadek kolonii ormiańskich”, „Elementy tradycji i niezależności w procesie asymilacji i polonizacji”, „Galeria sławnych Ormian polskich i dzieł ormiańskich mistrzów”. Na wystawie zaprezentowano eksponaty ze zbiorów kościoła ormiańskiego w Gliwicach, Muzeum Okręgowego w Zamościu, Muzeum Narodowego we Wrocławiu, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Śląskiego w Katowicach, Muzeum Okręgowego w Bytomiu oraz od osób prywatnych³⁴. Wystawie towarzyszył niewielki katalog – informator, z tekstami autorstwa Henryki Haduch i księdza Józefa Kowalczyka, wprowadzającymi w tematykę ekspozycji. Katalog ilustrują czarno-białe zdjęcia portretowe Ormian oraz zabytków ormiańskich z terenu dawnej Rzeczypospolitej³⁵.

Skromna wystawa, pierwsza w powojennej Polsce poświęcona diasporze ormiańskiej w naszym kraju, miała przede wszystkim walory edukacyjne

---

Wystawa Ormiańska we Lwowie, s. 135-143; M. Gębarowicz, *Obrazy i rzeźby*, s. 143-151; T. Mańkowski, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*, s. 151-156; J. Zieliński, *Z dziejów parafii ormiańskiej w Stanisławowie*, ibidem, s. 157-167.

³³ Պ. Վոյցիք Բէօփրիլեան [B. Wójcik-Keuprulian], *Լիհաստանի հայ պատմական յիշատակարաններու ցուցասրահէքը* [Wystawa ormiańskich zabytków historycznych w Polsce], „Անահիտ. Հանդէս ամսեայ, ազգային, գրական, գեղարուեստական” [Anahit. Revue Armenienne, litteraire et artistique], 1932-1933, 3-6, s. 38-53. Zob. też: Ł. Charewiczowa, *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*, Lwów 1938, s. 201, *Biblioteka Lwowska*, 37; *Bibliografia historii polskiej za rok 1933 i 1934*, red. M. Friedbergowa, Lwów 1936, s. 143.

³⁴ *Ormianie Polscy. Listopad-grudzień 1991*, red. H. Haduch, P. Hnatyszyn, J. Pawlas-Kos, I. Pysz, B. Szczech, Zabrze 1991. Zob. też: B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej*, s. 4.

³⁵ *Ormianie Polscy. Listopad-grudzień*, b.p.

i popularyzatorskie. Dostarczała podstawową wiedzę na temat jednej z mniejszości narodowych dawnej Rzeczypospolitej, jej historii i wkładu w polskie życie społeczne.

„Ormianie polscy”, Kraków, 10 lutego-9 marca 1998 roku

Wystawa zorganizowana została przy współpracy z Ormiańskim Towarzystwem Kulturalnym w Krakowie. Ekspozycja mieściła się w tak zwanej sali odczytowej w gmachu Muzeum Etnograficznego przy placu Wolnica 1. Scenariusz wystawy opracowali Antoni Amirowicz (równocześnie komisarz wystawy) oraz dwie pracownice Muzeum Narodowego w Krakowie – Maria Kokoszyńska i Zofia Cierniak. Za opracowanie plastyczne odpowiadał Andrzej Sotkowski.

Wernisaż wystawy miał miejsce 10 lutego. Ekspozycja opierała się głównie na zbiorach prywatnych, takich jak pamiątki rodzinne, przede wszystkim zdjęcia i dokumenty, ale też obrazy, ryciny, plakiety i książki (łącznie 121 eksponatów). W tematykę wystawy wprowadzały drukowane na planszach teksty: „Republika Armenii” oraz „Polscy Ormianie”. Na wystawie poruszano wątki dotyczące Kościoła ormiańskokatolickiego (w tym osoby arcybiskupa Józefa Teodorowicza) oraz ormiańskiego Lwowa i jego mieszkańców – przedstawicielei rodów ormiańskich, między innymi Stefanowiczów, Krzysztofowiczów, Bohosiewiczów, Abgarowiczów, Romaszkanów i innych. Pokazano również przykłady dawnego rzemiosła: pas kontuszowy z persjarni Paschalisa Jakubowicza (własność rodziny Alfreda Biesiadeckiego) oraz elementy uzbrojenia i rzędu końskiego ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie (pięć eksponatów). Wystawie towarzyszył krótki informator w formie kserokopii³⁶.

Wystawa o charakterze edukacyjnym i popularyzatorskim miała na celu pokazanie roli Ormian w polskiej historii, kulturze i gospodarce. Stanowiła ważne wydarzenie dla potomków polskich Ormian, którzy po latach przemilczania swojej podwójnej tożsamości etnicznej i kresowego pochodzenia w obawie przed ewentualnymi represjami ze strony władz komunistycznych mogli wreszcie wypowiedzieć na głos swoją historię i powrócić pamięcią do rodzinnego Lwowa.

---

³⁶ Muzeum Etnograficzne im. S. Udzieli w Krakowie: sygn. II/3108, Wystawa „Ormianie Polscy”, MEK, 1998; Dział Oświatowy, Wystaw i Wydawnictw, nr inw. A/1300, sygn. mc. 731-733/228, Wystawa „Ormianie polscy” (metryka wystawy, zaproszenie, wykaz eksponatów), 1998. Zob. też: B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej*, s. 4.

„Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja”, Kraków, listopad 1999-luty 2000 roku

Wystawa zorganizowana była przez Muzeum Narodowe w Krakowie. Kuratorem i autorem scenariusza była Beata Biedrońska-Słota, za konsultację naukową odpowiadali Andrzej Pisowicz i Krzysztof Stopka³⁷.

Obiekty na wystawę pozyskano ze zbiorów instytucji państwowych: polskich (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Państwowe w Lublinie, Biblioteka Jagiellońska, Biblioteka Czartoryskich, Biblioteka Kórnicka PAN, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Muzeum Narodowe w Kielcach, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Poznaniu, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, Muzeum Okręgowe w Rzeszowie, Muzeum Okręgowe w Tarnowie, Muzeum Pałac w Wilanowie, Muzeum Włókiennictwa w Łodzi, Muzeum Wojska Polskiego, Muzeum – Zamek w Łańcucie, Zakład Narodowy imienia Ossolińskich we Wrocławiu, Zamek Królewski na Wawelu, Zamek Królewski w Warszawie), ukraińskich (Львівська національна галерея мистецтв [Lwowska Galeria Obrazów], Львівський історичний музей [Muzeum Historyczne we Lwowie], Національний музей у Львові [Muzeum Narodowe we Lwowie]), a także z instytucji kościelnych (klasztor Karmelitów na Piasku w Krakowie, klasztor Mechitarystów w Wiedniu, Muzeum Archidiecezjalne na Wawelu, parafia katedralna pod wezwaniem Zmartwychwstania Pańskiego i Świętego Tomasa Apostoła w Zamościu, parafia kościoła Mariackiego w Krakowie, parafia kościoła Świętych Piotra i Pawła w Gdańsku) oraz od osób prywatnych³⁸. Wystawę dofinansowało Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Naukowego oraz Fundacja imienia Stefana Batorego³⁹.

Wystawa miała na celu przedstawienie reprezentacyjnych zabytków sztuki ormiańskiej, wykazanie jej odrębności formalnej, ale także związków ze sztuką i kulturą polską⁴⁰. Ekspozycja dzieliła się na trzy części tematyczne: „Armenia i Ormianie”⁴¹, „Ormianie w Polsce”⁴² i „Od odrębności do asymilacji”⁴³, z których każda składała się jeszcze z kilku odłonek. Pierwsza część dotyczyła Armenii historycznej oraz losów jej mieszkańców na przestrzeni wieków. Pod hasłem

³⁷ B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej*, s. 8; *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 4.

³⁸ *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 5.

³⁹ *Ibidem*, s. 6.

⁴⁰ B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej*, s. 4; B. Biedrońska-Słota, *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. Charakterystyka wystawy*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 33.

⁴¹ *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 37-64.

⁴² *Ibidem*, s. 65-145.

⁴³ *Ibidem*, s. 146-171.

„Kraj” znalazły się widoki Armenii z albumu rycin Jeana Marie Chopina *Univers Pittoresque. Russie*⁴⁴, niegdyś własności Józefa Ignacego Kraszewskiego (obecnie w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie) oraz z albumu Nicoleta Hercule’a *Voyage au Caucase chez les Tscherkesses & les Abkhasses en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*⁴⁵. W „Historię” wprowadzał rękopis dziełka ormiańskiego księdza Józefa Moszory *Historia [...] o narodzie i królestwie ormiańskim [...] wydana w ormiańskim języku [...]* (Lwów 1816; Biblioteka Książąt Czartoryskich). Początki chrześcijańskiej Armenii przypominał obraz Teodora Axentowicza *Chrzest Armenii*. Wątek królestwa Armenii Cylicyjskiej reprezentowały pochodzące z jej terenu numizmaty (monety)⁴⁶. „Sztukę” epoki średniowiecza przybliżać miały iluminowane księgi liturgiczne ze zbiorów Mechitarystów (ostatecznie nie dotarły na wystawę), a także dwa relikwiarze, wykonana w Bizancjum stauroteka oraz cylicyjska skrzyneczka relikwiarzowa. Epokę nowożytną reprezentowały zabytki rękopiśmienne (zwłaszcza charakterystyczne dla religijności ludowej zwoje-amulety) oraz przykłady rzemiosła artystycznego, przede wszystkim licznie zgromadzone tekstylia: haftowane szale liturgiczne, fragmenty ubiorów męskich i kobiecych oraz wyroby kobiernicze⁴⁷.

Część „Ormianie w Polsce” rozpoczynała „Historia”, w ramach której zaprezentowano przede wszystkim dokumenty związane z organizacją prawną społeczności ormiańskiej w Polsce, wśród nich przywileje królewskie (z Archiwum Głównego Akt Dawnych) – Kazimierza III (1367) dla Grzegorza (Grigora), biskupa ormiańskiego we Lwowie, oraz Augusta II (1697), potwierdzający dotychczasowe prawa i przywileje Ormian lwowskich. Niegasnące kontakty między Rzeczpospolitą a Ormianami z terenów historycznej Armenii pokazywały dwa dokumenty, listy katolikosy Pilipposa z Eczmiadzyna do króla Władysława IV z prośbą o opiekę nad Ormianami w Polsce (również z AGAD)⁴⁸. Pod hasłem „Kościół” pokazano widoki świątyń ormiańskich z terenu Polski (przede wszystkim katedry we Lwowie), autorstwa różnych artystów (między innymi Stanisława Wyspiańskiego) oraz cykl 10 portretów arcybiskupów ormiańskich (Lwowska Galeria Obrazów). Józef Teodorowicz, którego portretu brakowało, był obecny na wystawie pod postacią popiersia wykonanego przez lwowską rzeźbiarkę Lunę Drexler⁴⁹. „Sztukę” Ormian w Polsce reprezentował przede wszystkim bogaty zbiór rękopisów, w tym iluminowanych ksiąg liturgicznych: ewangeliarzy, psalterzy i innych, powstałych w skryptoriach ormiańskich na terenie Rzeczypospolitej

⁴⁴ Paris 1838.

⁴⁵ Paris, 1840-1843, ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie; *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 37-41.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 42-43.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 44-64.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 65-71.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 72-82.

w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Na szczególną uwagę zasługiwałyby dwa tetraewangeliarze (klasztor Mechitarystów w Wiedniu, niestety nie zostały dostarczone na wystawę), związane z osobą arcybiskupa Mikołaja Torosowicza; jeden wykonany w Suczawie w 1624 roku i darowany następnie przez Torosowicza do kościoła w Stanisławowie, drugi, pochodzący z XIV wieku z terenów Cylicji, znalazł się następnie w posiadaniu arcybiskupa, który polecił uzupełnić jego dekorację malarską i przemaalować niektóre z istniejących miniatur. Na wystawie zgromadzono również rękopisy powstałe po zawarciu unii między Kościołami, w tym przekład liturgii ormiańskiej na język polski dokonany we Lwowie pod koniec XVII wieku (Biblioteka Książąt Czartoryskich). Malarstwo z kręgu polskich Ormian reprezentował portret króla Zygmunta III, przypisywany Szymonowi Boguszowiczowi (Lwowska Galeria Obrazów). Pokazano również dzieła artystów anonimowych z katedry ormiańskiej: fragmenty ikonostasu (1600-1630; Muzeum Narodowe we Lwowie) oraz przedstawienie Świętego Grzegorza Oświeciciela (XVII), z jednego ołtarzy bocznych (Lwowska Galeria Obrazów). Wątek oddziaływania sztuki tworzonej przez Ormian sygnalizowała ikona *Wjazd Chrystusa do Jerozolimy* z cerkwi we wsi Ruszelczyce (Muzeum w Łańcucie)⁵⁰.

Imponująco pod względem liczby zgromadzonych eksponatów prezentowała się odsłona poświęcona „Rzemiosłu”. Tworzyły ją wyroby złotnicze przypisywane przez historyków sztuki warsztatom ormiańskim lub na pewno z nich pochodzące, sprzęty liturgiczne z inskrypcjami ormiańskimi, przeznaczone do kościołów ormiańskich (krzyże, relikwiarze), a także wykonywane na zamówienie odbiorców polskich (oprawa mszału dla klasztoru Karmelitów), przedmioty codziennego użytku, jak sztućce oraz naczynia kuchenne. Udział ormiańskich rzemieślników w wytwarzaniu „sarmackiej” tożsamości przypominały militaria: buzdygany, w tym buława łączona z królem Michałem (XVII; Muzeum Czartoryskich), broń – szable i karabele, części uprzęży i rzędu końskiego, elementy uzbrojenia imitujące wyroby wschodnie. Wśród wyrobów rzemieślniczych nie zabrakło również tekstyliów: pasów kontuszowych z persjarni ormiańskich, Jana i Leona Madżarskich w Słucku oraz Paschalisa Jakubowicza w Lipkowie, haftowanego czapraka z około 1740 roku (Muzeum Narodowe w Warszawie) oraz ornatu z Zamościa (Muzeum Sakralne Kolegiaty Zamojskiej Fundacji Rodziny Zamoyskich w Zamościu), przykładu szaty liturgicznej o kroju zachodnim, używanej w Kościele rzymskokatolickim, ale wykonanej z tkanin wschodnich, których handlem na terenie Rzeczypospolitej zajmowali się Ormianie.

Pod hasłem „Handel” pokazano portrety znanych z imienia kupców ormiańskich: działających w XVII wieku – Sefera Muratowicza i Szymona Muratowicza (identyfikacje niepewne), oraz Grzegorza i Scholastyki Nikorowiczów, prowadzących w następnym stuleciu domy handlowe w Warszawie i we Lwowie

---

⁵⁰ *Ibidem*, s. 83-133.

(Lwowska Galeria Obrazów); towarzyszyły im przykłady towarów sprowadzanych z Turcji i Persji – tekstyliów oraz broni⁵¹.

Ostatnią część, poświęconą zagadnieniu „Od odrębności do asymilacji”, otwierała odsłona „Portrety Ormian polskich”, prezentująca wizerunki ormiańskiej społeczności od XVIII do XX wieku, wśród nich wielu zasłużonych dla polskiej kultury i nauki (na przykład Erazm Barącz), a także artystów pochodzenia ormiańskiego, tworzących w duchu sztuki zachodnioeuropejskiej (Jan Rustem, Antoni Stefanowicz, Aleksander Augustynowicz, Teodor Axentowicz)⁵². Stopień asymilacji polskich Ormian symbolizowała zamykająca wystawę strefa „Pamiętek”, z aranżacją XIX-wiecznego wnętrza mieszkalnego. Zgromadzone meble i sprzęty domowe, wyroby rzemiosła, obrazy – portrety rodzinne oraz inne drobiazgi (zdjęcia, dokumenty, ekslibrisy Jana Hasso Agopsowicza)⁵³ pokazywały dobitnie, że urządzenia domów ormiańskich z przełomu XIX i XX wieku nie różniły się niczym od ówczesnych siedzib polskich⁵⁴.

Wystawie towarzyszył katalog. Składało się nań kilka esejów wprowadzających w tematykę ekspozycji: *Rys dziejów ormiańskich*⁵⁵, *Sztuka i kultura w Armenii i ormiańskiej diasporze* autorstwa Beaty Biedrońskiej-Słoty⁵⁶, *Jakimi językami mówili polscy Ormianie?* Andrzeja Pisowicza⁵⁷, *Archidiecezjalne Muzeum Ormiańskie we Lwowie* Jerzego T. Petrusa⁵⁸, wreszcie napisane przez kuratorkę omówienie wystawy *Odrębność i asymilacja. Charakterystyka wystawy*⁵⁹. Następujący po esejach katalog prezentował wszystkie eksponaty, zgrupowane w rozdziałach tematycznych, z ich fotografiami oraz krótkimi notami zawierającymi podstawowe dane na ich temat, opracowane przez wielu autorów⁶⁰. Katalog zamykało kalendarium, zestawiające obok siebie najważniejsze daty z historii powszechnej i polskiej oraz dziejów Armenii i Ormian⁶¹.

Nie wszedł do katalogu zamówiony przez organizatorów wystawy esej Krzysztofa Stopki, poświęcony dziejom Ormian polskich, uznany przez nich za zbyt obszerny. Autor nie zgodził się na daleko idące skróty i w tej sytuacji odmówił jego

⁵¹ *Ibidem*, s. 134-146.

⁵² *Ibidem*, s. 146-159.

⁵³ *Ibidem*, s. 160-171.

⁵⁴ B. Biedrońska-Słota, *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. Charakterystyka*, s. 35.

⁵⁵ *Rys dziejów ormiańskich*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 11-13.

⁵⁶ B. Biedrońska-Słota, *Sztuka i kultura w Armenii i ormiańskiej diasporze*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 14-24.

⁵⁷ A. Pisowicz, *Jakimi językami mówili polscy Ormianie?*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 25-26.

⁵⁸ J. T. Petrus, *Archidiecezjalne Muzeum Ormiańskie we Lwowie*, s. 27-32.

⁵⁹ B. Biedrońska-Słota, *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. Charakterystyka*, s. 33-35.

⁶⁰ *Katalog*, w: *Ormianie polscy*, s. 36-172.

⁶¹ *Kalendarium*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, s. 173-179.

wykorzystania, rozszerzył i oddał do publikacji oficynie Księgarnia Akademicka w Krakowie⁶². W ten sposób powstała książka ciesząca się wielkim zainteresowaniem czytelnictwem, wielokrotnie cytowana nawet w publikacjach *stricto* naukowych, choć przede wszystkim popularyzująca kulturę tej mniejszości w Polsce i zaspokajająca potrzebę samopoznania przez jej potomnych własnej przeszłości. Był to tej wystawy szczególny rezultat, potwierdzający przekaz, że „kamień odrzucony” może okazać się w pewnym sensie „kamieniem węgielnym”, w tym wypadku – pamięci zbiorowej kolejnego pokolenia Ormian polskich⁶³.

Wystawa „Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja” była jak dotąd największą wystawą w powojennej Polsce poświęconą w całości tematyce ormiańskiej. W oparciu o solidną bazę naukową dostarczała odbiorcom możliwie jak najszerszy wgląd w bogaty i różnorodny świat polskich Ormian. Stanowiła udaną próbę zebrania najbardziej reprezentatywnych zabytków sztuki ormiańskiej, z których część znajduje się obecnie poza granicami dzisiejszej Polski, a bez których obraz opisywanego świata byłby niepełny. Wartość wystawy podnosi również przygotowany na wysokim poziomie merytorycznym katalog. Mankamentem wystawy był niewątpliwie – niezawiniony przez autorów – brak najcenniejszego zabytku sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich, czyli tetraewangeliarza ze Skewry, figurującego jednak w katalogu wystawy⁶⁴.

„Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce”, Warszawa, 17 października-6 grudnia 2009 roku

W 2009 roku odbyła się w Warszawie wystawa zorganizowana przez Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich oraz Dom Spotkań z Historią, w ramach Dni Ormiańskich (17-18 października 2009 roku). Kuratorem wystawy była Monika Agopsowicz. Aranżacji podjęła się pracownia Kłaput Project.

Wystawa – instalacja miała charakter multimedialny. Tworzyły ją: plansze, reprodukcje zdjęć, nagrania filmowe oraz muzyczne. Przestrzeń ekspozycyjna została zaaranżowana na kształt kościoła ormiańskiego. Wystawa skupiała się na dziejach Ormian w Polsce, ich kulturze i życiu codziennym. Przedstawiono wybrane rody ormiańskie oraz ich zasłużonych dla polskiej Ojczyzny przedstawicieli. Ważnym wątkiem było przypomnienie o bohaterstwie i martyrologii Ormian polskich podczas drugiej wojny światowej. Istotnym elementem wystawy były nagrania: wypowiedzi współcześnie żyjących Ormian, odpowiadających na pytanie dotyczące ich tożsamości narodowej. Ponadto na ekspozycji znalazło

⁶² K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000.

⁶³ Informacja Andrzeja A. Zięby.

⁶⁴ M. Smorań-Różycka, *Problem adaptacji wzorów bizantyńskich w skryptoriach Armenii Cylicyjskiej na przykładzie Ewangeliarza ze Skwery*, „Lehahayer”, 1, 2010, s. 16.

się niemal sto portretów fotograficznych Ormian polskich, wykonanych przez Zbigniewa Kordysa. Tło muzyczne wystawy tworzyły nagrania video zespołu Armenian Navy Band⁶⁵. Gościem specjalnym była Lusine Dżarahian, która zaprezentowała cykl pieśni ormiańskich.

Wystawa miała charakter edukacyjny i popularyzatorski. Jej celem było ukazanie trwałej obecności Ormian w społeczeństwie polskim oraz wzbudzenie zainteresowania zwiedzających kulturą tej mniejszości. Miała też kilka późniejszych odsłon, które zdobyły jej dodatkowych odbiorców w różnych miastach Polski. Przy każdym z tych powtórzeń, które odbywały się z udziałem współorganizatorów lokalnych, pracowała Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich (personalnie w Jarosławiu, Piotrkowie i Szreniawie – Władysław Deńca)⁶⁶.

Najpierw wystawa została powtórzona we Wrocławiu, w Muzeum Etnograficznym – Oddziale Muzeum Narodowego we Wrocławiu (Wrocław, 17 czerwca–31 lipca 2011 roku), z inspiracji Romany Obrockiej. Organizatorami dodatkowymi byli Towarzystwo Ormian Polskich, działające na Dolnym Śląsku, oraz finansowany przez miasto Wrocław Kalejdoskop Kultur – Festiwal Mniejszości Narodowych i Etnicznych. Wystawa stała się częścią cyklu „Mniejszości kulturą bogate”, prowadzonego pod hasłem „Dni Ormiańskie we Wrocławiu”. Kuratorem wystawy była Paulina Suchecka (Muzeum Etnograficzne). W trakcie jej trwania odbywały się rozmaite wydarzenia towarzyszące: wykłady, warsztaty, występy muzyczne, które przybliżały różne aspekty kultury ormiańskiej⁶⁷. Przygotowany został katalog według koncepcji Romany Obrockiej⁶⁸.

W Szreniawie, w Muzeum Narodowym Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego, wystawa „Z widokiem na Ararat” została powtórzona w dniach 24 czerwca–23 października 2016 roku. Towarzyszyła konferencji naukowej „Ormianie – historia i kultura”, zorganizowanej przez to muzeum we współpracy z Fundacją Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich (24–25 czerwca tegoż roku)⁶⁹.

W dniach 10–28 czerwca 2017 roku wystawa była prezentowana w Piotrkowie Trybunalskim – mieście, w którym odbywały się niegdyś sejmy Królestwa Polskiego i z tego powodu przyjeżdżali też kupcy i przedstawiciele gmin

---

⁶⁵ *Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce*, Dom Spotkań z Historią, [on-line:] <https://dsh.waw.pl/program/archiwum-wydarzen-2009/z-widokiem-na-ararat-losy-ormian-w-polsce/> (dostęp: 12 listopada 2024); *Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce*, red. M. Kapa-Cichocka, Wrocław 2011.

⁶⁶ Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich [dalej: AFKiDOP]: Ekspozycja przestrzenna „Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce” (*Z widokiem na Ararat_informacja_2024-1.pdf*).

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ „Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce” częścią „Ormianie – historia i kultura”. *Konferencja naukowa i wystawa czasowa w Szreniawie*, [on-line:] <https://skarbnica.ormianie.pl/?idw=361> (dostęp: 12 listopada 2024).

ormiańskich ze Lwowa i z Kamieńca Podolskiego. Lokalnymi współorganizatorami wystawy było miasto Piotrków Trybunalski, Centrum Informacji Turystycznej, Centrum Idei „Ku Demokracji” i Miejska Biblioteka Publiczna imienia Adama Próchnika. Wystawa była jednym z kilku jeszcze wydarzeń przypominających ormiański aspekt dziejów miasta, a oprócz niej w gatunku wystawieniowym zaprezentowana została ekspozycja pod tytułem „Wielki zapomniany. Arcybiskup ormiański Józef Teodorowicz (1864–1938) – wybitny polski kapłan i mąż stanu”. W wydarzeniach tych uczestniczyli, poza piotrkowianami i Ormianami polskimi, goście z czterech jeszcze krajów (Armenia, Austria, Liban, Węgry). O uroczystościach, w tym o wystawie, wspomnieli między innymi: tygodnik „Idziemy”, „Tydzień Trybunalski”, TVP3 Łódź, TVPInfo, radio Strefa FM Piotrków, portal ePiotrków⁷⁰.

W tym samym roku, w Jarosławiu, „widok na Ararat” umożliwił miejscowej publiczności Miejski Ośrodek Kultury (11 września–8 października 2017 roku), przy wsparciu Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich. Tamtejsza wystawa odbyła się w ramach XI Międzynarodowego Festiwalu Kultury Kresowej w Jarosławiu, a organizatorką była Elżbieta Rusinko, szefowa jarosławskiego Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. Otwarcie miało miejsce w Dniu Ormiańskim i zostało wzbogacone przez koncert Astghik Gasparyan oraz Zofii Trysuły i Mhera Tigranyana, zapoznający zgromadzonych gości z ormiańską muzyką i instrumentami⁷¹.

„Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich”, Zamość, 27 kwietnia–31 sierpnia 2010 roku

Kolejna wystawa zorganizowana została przez Muzeum Zamojskie w Zamościu, we współpracy z Uniwersytetem Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Uniwersytetem Warszawskim i Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu, a także Lwowskiego Muzeum Historycznego oraz Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego Instytutu Ludoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie, przy wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Kuratorami wystawy byli Waldemar Deluga i Piotr Kondraciuk.

Wystawa odbyła się w ramach Międzynarodowego Roku Zbliżenia Kultur UNESCO, którego hasło brzmiało „Wymiana i dialog między kulturami – najważniejszym instrumentem budowy pokoju”. Honorowy patronat objęli ambasador Republiki Armenii w Polsce Ashot Golyan oraz prezydent miasta Zamościa

---

⁷⁰ AFKiDOP: M. Agopsowicz, Sprawozdanie z uroczystości „Ormianie wracają do Piotrkowa”, 16 czerwca 2017.

⁷¹ M. Ohanowicz-Tarasiuk, *Dzień ormiański w Jarosławiu*, [on-line:] https://ormianie.pl/dziedzictwo-archiwum/Dzien_ormianski_w_Jaroslawiu.html (dostęp: 12 listopada 2024).

Marcin Zamoyski. Celem organizatorów było poszerzenie materiału związanego z historią i kulturą Ormian w Polsce, zebranego podczas wystawy we Lwowie w 1932 roku oraz wystawy w Krakowie w 1999 roku. Zamość był niejako zobowiązany do przypomnienia dziejów Ormian polskich, gdyż jest to jedyne miasto w obecnych granicach Polski, które posiadało niegdyś liczną wspólnotę ormiańską, z własną parafią wyznaniową i gminą etniczną, po której pozostało wiele zabytkowych obiektów architektonicznych, usytuowanych przy rynku i ulicy Ormiańskiej. Wernisaż wystawy miał miejsce 27 kwietnia⁷².

Ekspozycja liczyła ponad 90 eksponatów, użyczonych przez instytucje polskie i ukraińskie: Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, Muzeum Narodowe w Krakowie, Muzeum Narodowe w Warszawie, Bibliotekę Narodową w Warszawie, Muzeum Historyczne we Lwowie, Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego we Lwowie, Zamek Królewski na Wawelu, kościół pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła w Gdańsku, Wojewódzkie Archiwum Państwowe we Lwowie, Muzeum Zamojskie, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie oraz pochodzących ze zbiorów prywatnych⁷³.

Ekspozycje zgrupowano w następujących blokach tematycznych: „Obrazy religijne”, „Portrety”, „Rękopisy i iluminacje”, „Stare druki”, „Dokumenty”, „Ryciny”, „Rzemiosło artystyczne”, „Tkaniny”, „Kobierce”. Wśród obrazów znalazły się między innymi malowidła pochodzące z kościoła ormiańskiego w Stanisławowie (przechowywane obecnie w kościele Świętych Piotra i Pawła w Gdańsku) oraz przedstawienia Świętego Kajetana z Thieny, założyciela zakonu teatynów (z Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich)⁷⁴. Z Muzeum Historycznego we Lwowie pochodził szereg portretów Ormian polskich, świeckich i duchownych, od XVIII do XIX wieku, obrazy i grafiki (uzupełnione o fotografię arcybiskupa Józefa Teodorowicza)⁷⁵. Na wystawie zgromadzono również osiem ksiąg liturgicznych, w tym hymnarium ormiańskie z XIV wieku (Biblioteka Narodowa)⁷⁶. Stare druki reprezentowały dzieła z drugiej połowy XVII, XVIII i początku XIX wieku (wszystkie ze zbiorów Fundacji), w tym wydana w Amsterdamie w 1666 roku Biblia w przekładzie na język ormiański, masztec (rytuał) Kościoła ormiańskiego (Wenecja 1686)⁷⁷. Z dokumentów pokazano między

---

⁷² B. Czajkowski, R. Czmelyk, A. Urbański, *Współpraca w kontekście dialogu, rozwoju i zbliżenia kultur*, w: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy Muzeum Zamojskie*, red. W. Deluga, Zamość 2010, s. 5-7; W. Deluga, P. Kondraciuk, *Wstęp*, w: *Ars Armeniaca*, s. 9; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca w Muzeum Zamojskim*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 2(103), 2010, s. 32.

⁷³ *Katalog obiektów prezentowanych na wystawie w Zamościu*, w: *Ars Armeniaca*, s. 153-175; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 32.

⁷⁴ *Katalog obiektów*, s. 154-156; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 33.

⁷⁵ *Katalog obiektów*, s. 156-160; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, 2010, s. 33.

⁷⁶ *Katalog obiektów*, s. 160-161; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 33-34.

⁷⁷ *Katalog obiektów*, s. 162; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 34.

innymi przywilej króla Stefana Batorego (Muzeum Historyczne we Lwowie) i list króla Jana III⁷⁸. Wśród rycin dominowały miedzioryty Jerzego Szymonowicza Siemiginowskiego (Muzeum Historyczne Lwowa)⁷⁹, którego organizatorzy mylnie uznali za Ormianina. W dziale „Rzemiosło artystyczne” znajdowały się wyroby złotnicze – sprzęty liturgiczne pochodzące między innymi z kościołów ormiańskich w Stanisławowie i Łyścu, broń, a także belki stropowe z kamienic zamojskich (Muzeum Zamojskie)⁸⁰. Wśród tkanin zwracał uwagę fragment tkaniny liturgicznej w technice lampasu, z wizerunkiem Chrystusa tronującego, wykonanej w nieznanym warsztacie, być może ormiańskim i być może działającym w Dżulfie, nie bardzo wiadomo – w starej, czyli w Armenii, czy w nowej, czyli pod Isfahanem (Muzeum Narodowe w Warszawie). Ponadto zebrano przykłady pasów kontuszowych, tureckich i polskich, tkanin liturgicznych z kościołów ormiańskich Lwowa, Stanisławowa i innych⁸¹, a także kobierce⁸².

Z wystawą połączone było międzynarodowe sympozjum poświęcone sztuce ormiańskiej diaspory („Art of the Armenian Diaspora”, 28-30 kwietnia 2010 roku)⁸³. Zaprezentowane podczas niego wystąpienia weszły w skład wydanej w tym samym roku publikacji, mieszczącej na końcu katalog o charakterze spisu eksponatów z wystawy. Praca spotkała się z krytyczną oceną Joanny Wolańskiej⁸⁴. Autorka zwróciła uwagę na niewłaściwą jej zdaniem, gdyż archaiczną już w czasach istnienia wspólnot ormiańskich w dawnej Polsce, łacińską formę *armeniaca*, pochodzącą z doby starożytnej, w tytule wystawy, przypominając, że właściwe znaczenie tego słowa brzmi: „morelowa”⁸⁵. Wolańska zarzuciła również brak precyzyjnego zdefiniowania pojęcia sztuki ormiańskiej. Na wystawie i w artykułach znalazły się artefakty tworzone przez Ormian, dla Ormian przez artystów obcego pochodzenia lub tylko związane luźno z działalnością Ormian w Polsce (będące na przykład przedmiotem ich handlu)⁸⁶.

„Kobiety z pastorałami”, Warszawa, 13 maja-20 czerwca 2021 roku

Wystawa ta zorganizowana została przez Fundację Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich oraz Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, przy wsparciu finansowym

⁷⁸ *Katalog obiektów*, s. 162-163; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 34.

⁷⁹ *Katalog obiektów*, s. 165; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 34.

⁸⁰ *Katalog obiektów*, s. 166-168; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 34.

⁸¹ *Katalog obiektów*, s. 168-173; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 34.

⁸² *Katalog obiektów*, s. 173-175; M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 33.

⁸³ M. Ołdakowska, *Wystawa Ars Armeniaca*, s. 32.

⁸⁴ J. Wolańska, „Sztuka morelowa”? O katalogu wystawy *Ars Armeniaca: Sztuka Ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich w Muzeum Zamojskim w Zamościu (2010)*, „Lehaha-zer”, 2, 2013, s. 219-248.

⁸⁵ *Ibidem*, s. 245.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 221.

udzielonym przez Samorząd Województwa Mazowieckiego. Patronat honorowy objął kardynał Kazimierz Nycz, metropolita warszawski.

Wernisaż wystawy miał miejsce 20 maja. Pierwsza jego część odbyła się w bazylice archikatedralnej pod wezwaniem Świętego Jana Chrzciciela w Warszawie (z udziałem biskupa Michała Janochy, sufragana warszawskiego). Wystąpieniem – Krzysztofa Stopki, Andrzeja A. Zięby, Jolanty Pollesch – towarzyszyła oprawa muzyczna zespołu muzyki dawnej La Tempesta pod kierownictwem Jakuba Burzyńskiego, wykonującego ormiańską muzykę liturgiczną. Dalsza część wernisażu odbywała się w budynku Muzeum Archidiecezji Warszawskiej⁸⁷.

Wystawę tworzyły wyłącznie obiekty ze zbiorów Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich oraz klasztoru Benedyktynek w Wołowie. Na ekspozycję składały się portrety księń benedyktynek ormiańskich ze Lwowa, w tym siedem po konserwacji przeprowadzonej przez Jolantę Pollesch (Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego). Pozostałe cztery, będące jeszcze przed konserwacją, prezentowane były w formie fotogramów. Obrazom towarzyszyły zdjęcia Konrada Pollescha, dokumentujące etapy konserwacji. Dopelnieniem portretów był pastorał księń, pochodzący z XIX wieku (wówczas własność klasztoru Benedyktynek w Wołowie), ornat czerwony z pierwszej połowy XVII wieku (po konserwacji), dokumenty i pamiątki po benedyktyнках lwowskich i prowadzonej przez nie szkoły, między innymi zeszyt jednej z uczennic. Zaprezentowano również historię kielicha ormiańskiego z pierwszej połowy XVII wieku, pochodzącego z katedry ormiańskiej we Lwowie, a znajdującego się obecnie w kościele ewangelickim pod wezwaniem Świętego Andrzeja w Rappin na wyspie Rugia w Niemczech⁸⁸.

Wystawie towarzyszył folder informacyjny, z tekstami prezentującymi główne elementy ekspozycji kilku autorów: Andrzeja A. Zięby (*Kobiety z pastorałami. Portrety ormiańskich benedyktynek*), Jolanty Pollesch (*Konserwacja 7 portretów ormiańskich benedyktynek*), Krzysztofa Stopki (*Kielich z katedry ormiańskiej we Lwowie*) oraz Małgorzaty Podkańskiej (*Ornat czerwony z 1. poł. XVII wieku*)⁸⁹.

O wystawie informowały media; w Radiu Wnet poświęcono jej specjalną audycję⁹⁰.

---

⁸⁷ *Kobiety z pastorałami. Wystawa prezentująca zabytkowe portrety księń Panien Benedyktynek Ormiańskich ze Lwowa ze Zbiorów Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich po przeprowadzonej konserwacji*, Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, ul. Dziekania 1, 13 V-20 VI 2021, [Warszawa 2021]; M. Ohanowicz-Tarasiuk, *Kobiety z pastorałami – wystawa* w *MAW*, „Awedis”, 47, 2021, s. 1, 6-7.

⁸⁸ *Kobiety z pastorałami. Wystawa prezentująca zabytkowe portrety*; M. Ohanowicz-Tarasiuk, *Kobiety z pastorałami*, s. 6-7.

⁸⁹ *Kobiety z pastorałami. Wystawa prezentująca zabytkowe portrety*.

⁹⁰ M. Ohanowicz-Tarasiuk o „Kobietach z pastorałami”, [on-line:] <https://wnet.fm/broadcast/tygodniowy-kalejdoskop-kulturalny-29-05-2021-r/> (dostęp: 31 maja 2021).

Wystawa była pierwszą próbą przedstawienia życia religijnego polskich Ormianek, na przykładzie wyjątkowego zjawiska, jakim był zakon benedyktynek ormiańskich we Lwowie.

„Kobiety pod znakiem krzyża. Ormiańskie benedyktyнки we Lwowie i ich duchowość”, Kraków, 13 sierpnia-19 listopada 2022 roku

Jeszcze jedna krakowska wystawa poświęcona Ormianom zorganizowana została przez Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius przy współpracy z Ośrodkiem Badań nad Kulturą Ormiańską w Polsce Polskiej Akademii Umiejętności, przy wsparciu ze strony Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Mazowieckiego Konserwatora Zabytków. Pomysłodawcą wystawy i autorem scenariusza był Andrzej A. Zięba, ze strony Muzeum UJ w organizacji wystawy brały udział Jolanta Pollesch i Joanna Sławińska⁹¹.

Wernisaż odbył się 12 sierpnia 2022 roku w Auli Jagiellońskiej Collegium Maius. W trakcie wydarzenia zabrzmiało wykonanie XVIII-wiecznej *Pieśni o św. Rypsymie*. Następnie przemawiali: profesor Krzysztof Stopka, dyrektor Muzeum; profesor Jan Ostrowski, prezes PAU; siostra Agata Jamińska, benedyktyńska z Przemysła; Maria Ohanowicz-Tarasiuk, prezes Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich; Maria Woś, dziennikarka Polskiego Radia Wrocław, uczennica Elekty Orłowskiej, ostatniej ksieni ormiańskiego klasztoru we Lwowie; profesor Andrzej A. Zięba⁹².

Obiekty na wystawę udostępniły instytucje publiczne, świeckie i kościelne: Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, klasztor Sióstr Benedyktynek w Wołowie, opactwo Sióstr Benedyktynek w Krzeszowie, opactwo Sióstr Benedyktynek w Staniątkach, Muzeum Narodowe w Warszawie, Archiwum i Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu, Biblioteka Książąt Czartoryskich, Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, klasztor Ojców Zmartwychwstańców w Krakowie, klasztor Ojców Dominikanów w Krakowie, Archiwum Narodowe w Krakowie, a także osoby prywatne⁹³.

Ekspozycja mieściła się w pięciu salach przyziemia budynku Collegium Maius. W pierwszej sali, w ramach wprowadzenia do tematu wystawy, zarysowano historię Ormian w Polsce, od jej początków, symbolizowanych przez

---

⁹¹ R. Obrocka, *Krystaliczne zagęszczenie*, „Awedis”, 52, 2022, s. 6; K. Stopka, *Wystawa „Kobiety pod znakiem Krzyża”. Ormiańskie benedyktyнки ze Lwowa i ich duchowość*, *Kraków, Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, 13 sierpnia-12 listopada 2022 roku*, „Lehahayer”, 9, 2022, s. 308.

⁹² R. Obrocka, *Krystaliczne zagęszczenie*, s. 1, 6.

⁹³ K. Stopka, *Wystawa „Kobiety pod znakiem Krzyża”*, s. 307-308.

faksymile dyplomów pierwszych przywilejów nadanych przez polskich królów Kazimierza III oraz Władysława II Jagiełłę. Poruszono również wątek Kościoła ormiańskiego, którego świetność przypominało faksymile ewangeliarza ze Skewry (zbiory prywatne), a ludową pobożność przybliżył hamail, czyli talizman ormiański w formie zwoju zapisanego sentencjami magicznymi (Biblioteka Jagiellońska). Najwięcej miejsca poświęcono Kościołowi ormiańskokatolickiemu, prezentując księgi liturgiczne pisane w języku i alfabecie ormiańskim. Łącznikiem między ormiańską tematyką ekspozycji a jej miejscem – najstarszą siedzibą Uniwersytetu, był wizerunek Jana Jaśkiewicza, profesora Szkoły Głównej Koronnej w Krakowie, pokazujący, iż Ormianie polscy mieli również swój wkład w naukę polską⁹⁴. Druga sala prezentowała historię założenia klasztoru Benedyktynek Ormiańskich. Obraz Józefa Brandta *Modlitwa w stepie* (Muzeum Narodowe w Warszawie) pokazywał tułaczkę ormiańskich mniszek z Kamieńca Podolskiego, z których, po ich ostatecznym przybyciu do Lwowa, rekrutowały się pierwsze benedyktynki. Ich duchowość ormiańską symbolizował relikwiarz Świętej Rypsymy z kościoła w Stanisławowie (Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich), a kulturę – nie tylko muzyczną, lecz również i językową – fotogramy kart rękopiśmiennego śpiewnika jednej z sióstr (obecnie przechowywanego w patriarchacie ormiańskim w Jerozolimie), w które wpisano teksty pieśni ormiańskich w alfabecie łańskim, w języku polskim oraz łańskim. W sali zgromadzone były także obrazy z klasztoru ormiańskiego – dwa wizerunki Matki Boskiej, z XVII i XIX wieku⁹⁵. W sali trzeciej zaprezentowano galerię portretów księń ormiańskich, pastorał księń z XIX wieku, listy zakonnic (Archiwum i Muzeum Diecezjalne w Sandomierzu), dokumenty oraz książki z konwentu lwowskiego⁹⁶. W czwartej sali wprowadzono wątki uboczne do głównego tematu wystawy: portrety trzech arcybiskupów ormiańskich, związanych z klasztorem Benedyktynek, Jana Tobiasza Augustynowicza (od dominikanów krakowskich), Jakuba Waleriana Tumanowicza (z Fundacji warszawskiej) i Józefa Teodorowicza (klasztor Zmartwychwstańców w Krakowie). Pokazano również ormiańskie naczynia oraz szaty liturgiczne Kościoła ormiańskokatolickiego (Fundacja) oraz zabytki pochodzące z klasztorów benedyktynek łańskich, których dzieje splotły się z losami sióstr ormiańskich, między innymi insygnia księń (opactwo Benedyktynek w Krzeszowie), kronikę benedyktynek ze Staniątek (opactwo Benedyktynek w Staniątkach)⁹⁷. W ostatniej sali, wypełnionej eksponatami pochodzącymi z klasztoru Benedyktynek w Wołowie, przybliżono dzieje folwarku benedyktynek ormiańskich, nazywanego Pasieką Łyczakowską, oraz szkoły żeńskiej, prowadzonej przez siostry do 1939 roku. Pokazano podręczniki, zdjęcia, pamiątki

⁹⁴ *Ibidem*, s. 309.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ *Ibidem*, s. 310-311.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 311.

po uczennicach; przedstawiono również sylwetki niektórych profesorów oraz uczennic, takich jak: Marcelina Sembrich-Kochańska, primadonna Metropolitan Opera; Luna Drexler, rzeźbiarka lwowska; Krystyna Moszumańska-Nazar, kompozytorka, rektor Akademii Muzycznej w Krakowie. Sam koniec ekspozycji poświęcony był losom klasztoru w czasie drugiej wojny światowej oraz powojennej tułaczce siostr ze Lwowa w nowe granice Polski, ostatecznie do Wołowa⁹⁸.

Uzupełnieniem wystawy były multimedia przygotowane przez Bogusława Sławińskiego (Muzeum UJ). W salach rozbrzmiewało nagranie wspomnianej pieśni – hymnu ku czci Świętej Rypsymy, pochodzącego z wydanego w 1750 roku zbioru tekstów religijnych *Ray roskoszy*, autorstwa ormiańskiego kapłana ze Lwowa, Gabriela Andrzeja Kasparowicza, spowiednika benedyktynek, wykonane przez Desisławę Christozową-Gurgul, Małgorzatę Drzał i Ewę Landowską (śpiewaczki z zespołu Piwnica Świętego Norberta)⁹⁹. Ponadto towarzyszyła wystawie monografia zbiorowa, poświęcona historii benedyktynek ormiańskich i portretem księży lwowskiego klasztoru¹⁰⁰.

Ekspozycja w Muzeum UJ cieszyła się sporym zainteresowaniem środowisk ormiańskich, turystów zagranicznych oraz mediów, nie tylko lokalnych. Poświęcono jej kilka audycji radiowych (między innymi Polskie Radio Jedyńka¹⁰¹, Polskie Radio Kraków¹⁰²). Ekspozycji towarzyszył folder informacyjny; omówienie wystawy znalazło się na łamach miesięcznika „Alma Mater”, wydawanego przez Uniwersytet Jagielloński¹⁰³, oraz w newsletterze Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius¹⁰⁴.

Wystawa była częścią programu realizowanego przez miasto Kraków „Noc Cracovia Sacra”. Towarzyszyły jej kilka inicjatyw, między innymi pokaz *velum* ormiańskiego ze zbiorów Muzeum UJ, w ramach cyklu „Obiekt miesiąca”¹⁰⁵,

---

⁹⁸ *Ibidem*, s. 311-312.

⁹⁹ D. Christozowa-Gurgul, *XVIII-wieczna pieśń o św. Rypsymie Pannie i Męczennicy ocalona od zapomnienia*, „Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Newsletter”, 19 XII 2022, s. 15-19; R. Obrocka, *Krystaliczne zagęszczenie*, s. 1.

¹⁰⁰ *Niewiasty z pastorałami. Portrety księży klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie. Historia, konteksty, konserwacja*, red. A. A. Zięba, Warszawa–Kraków 2021.

¹⁰¹ *Skarby ormiańskich benedyktynek ze Lwowa*, [on-line:] <https://jedyńka.polskieradio.pl/artykul/3025003,Skarby-ormia%C5%84skich-benedyktynek-ze-Lwowa-> (dostęp: 12 listopada 2024).

¹⁰² A. Kluz-Łoś, „*Kobiety pod znakiem Krzyża*”. *Ormiańskie benedyktyнки ze Lwowa i ich duchowość*, [on-line:] <https://www.radiokrakow.pl/audycje/kobiety-pod-znakiem-krzyza-ormianskie-benedyktyнки-ze-lwowa-i-ich-duchowosc> (dostęp: 12 listopada 2024).

¹⁰³ A. A. Zięba, *Niewiasty z pastorałami*, „Alma Mater”, 235, 2022, s. 70-73.

¹⁰⁴ A. A. Zięba, J. Pollesch, J. Sławińska, w: „Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Newsletter”, 18 X 2022.

¹⁰⁵ *Obiekt miesiąca – Velum ormiańskie ze zbiorów Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, [on-line:] https://maius.uj.edu.pl/muzeum/wydarzenia/-/journal_content/56_INSTANCE_JabQMdn0tnYG/11876392/151401734 (dostęp: 20 października 2024).

a także wykład Małgorzaty Smorąg Różyckiej, profesor Instytutu Historii Sztuki UJ, poświęcony tetraewangeliarzowi ze Skewry¹⁰⁶.

Wystawa w Muzeum UJ miała na celu przedstawienie dziejów i duchowości benedyktynek ormiańskich, jedyne go żeńskiego zakonu katolickiego obrządku ormiańskiego na terenie Polski. Po raz pierwszy zebrano i pokazano publicznie już niestety nieliczne, ocalałe i przywiezione ze Lwowa pamiątki związane z lwowskim klasztorem. Ekspozycja wydobywała z niepamięci ważny epizod w historii mniejszości ormiańskiej w Polsce. Tym cenniejszy, że dotyczący kobiet, w tradycyjnej społeczności marginalizowanych, a pod wpływem kultury przybranej ojczyzny emancypujących się i zyskujących autonomię w murach klasztoru reguły Świętego Benedykta.

„Skarbnica polskich Ormian”, Warszawa, od 2 grudnia 2022 roku

W 2022 roku powstała pierwsza w Polsce stała ekspozycja poświęcona historii i kulturze polskich Ormian. Jej kuratorkami są: Hanna Kopczyńska-Kłós i Maria Ohanowicz-Tarasiuk, za aranżację zaś odpowiada Barbara Kawecka-Zygać. Wystawa została zorganizowana w skromnej siedzibie Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie, przy wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Fundacji Lotto imienia Haliny Konopackiej, Fundacji Profesora Waclawa Szybalskiego oraz osób prywatnych.

Ekspozycję tworzą obiekty ze zbiorów Fundacji oraz prywatnych, a także materiały z Narodowego Archiwum Cyfrowego i Biblioteki Narodowej w Warszawie. Ściany sali, w której ją pomieszczono, udekorowane zostały malowidłem przedstawiającym litery alfabetu ormiańskiego stylizowane w roślinny ornament wiciowy, dzieło Helen Arut.

Wernisaż wystawy miał miejsce 2 grudnia 2022 roku. W otwarciu uczestniczyli: kardynał Kazimierz Nycz, metropolita warszawski i ordynariusz wierzonych obrządku ormiańskiego w Polsce; Jarosław Sellin, sekretarz stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego; oraz Piotr Skwieciński, dyrektor Instytutu Polskiego w Moskwie, wydalony z Rosji i wyznaczony na nowego ambasadora Polski w Armenii. Patronat medialny wydarzeniu udzieliły: Radio dla Ciebie, Radio Warszawa, tygodnik „Gość Niedzielny”, tygodnik „Niedziela”, tygodnik „Idziemy”¹⁰⁷. O otwarciu wystawy informowały również media¹⁰⁸,

---

¹⁰⁶ Prof. Małgorzata Smorąg-Różycka „Ewangeliarz ze Skewry zwany Lwowskim”, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=eWfntLiREv0> (dostęp: 12 listopada 2024).

¹⁰⁷ S. Uryga, *Skarbnica polskich Ormian*, „Awedis”, 53, 2022, s. 1, 4-5.

¹⁰⁸ Eadem, *Skarbnica Polskich Ormian – pierwsza w Polsce ekspozycja stała poświęcona historii i kulturze polskich Ormian. Komplet informacji*, [on-line:] <https://skarbnica.ormianie.pl/?idw=505> (dostęp: 20 listopada 2024).

między innymi TVP Warszawa, TVP Polonia¹⁰⁹, TVP Info¹¹⁰, Polskie Radio Jedyńka¹¹¹.

Celem wystawy jest przedstawienie chronologiczno-tematycznie dziejów Ormian w Polsce do czasów współczesnych. Początki polskiej diaspory ormiańskiej przypominają faksymile dyplomów przywilejów królewskich (Kazimierza III i Władysława II Jagiełły). O języku używanym przez zamieszkujących tereny Polski Ormian informuje słownik kipczacko-ormiański. Szczególnie liczne są eksponaty dotyczące Kościoła ormiańskiego: apostołskiego – faksymile tetraewangeliarza ze Skewry, portrety księży benedyktynek ormiańskich ze Lwowa, księgi liturgiczne: mszał według obrządku ormiańskiego, skopiowany w 1725 roku przez lwowskiego duchownego Kristafora Faruchowicza, późnobarokowy relikwiarz Świętej Rypsimy, szaty liturgiczne: kapa z XVIII w. należąca do księdza Jakuba Wartesiewicza, wydobyta z jego grobu w kościele stanisławowskim, ornat z bokami wykonanymi z włoskiego aksamitu przetykanego srebrem, z drugiej połowy XV wieku.

Na ekspozycji znalazła się też grupa pamiątek związanych z ostatnim ormiańskokatolickim arcybiskupem lwowskim, Józefem Teodorowiczem, między innymi płyta decelithowa z nagraniem Polskiego Radia rekolekcji głoszonych przez niego w 1938 roku (fragment nagrania można odsłuchać na wystawie), rejestracja filmowa ślubu Franciszki z Bohdanowiczów i Romana Krzysztofowiczów, który udzielił w swojej prywatnej kaplicy. Życie codzienne Ormian polskich na Kresach w XIX i XX wieku ilustrują liczne fotografie oraz rekonstrukcja saloniku mieszczańskiego z terenu Pokucia. Wschodnie korzenie zasymilowanych już Ormian uzmysławia rekonstrukcja tradycyjnego stroju Ormianki z rejonu bliskowschodniego, nienoszonego jednak już w Polsce. Osobne miejsce poświęcono fenomenowi miasteczka Kuty jako „społecznego dzieła sztuki”, w którym lokalna społeczność ormiańska, o innym niż we Lwowie czy w Kamieńcu Podolskim rodowodzie, długo, gdyż aż do XX wieku, trzymała się swojego dialektu typu zachodnio-ormiańskiego. Przybliżone zostały również sylwety znanych i zasłużonych dla Polski Ormian (między innymi Grzegorza Piramowicza, Sado-ka Barącza, Karola Mikulego, Teodora Axentowicza), w tym uczestników walk o niepodległość przybranej Ojczyzny. Szczególnym eksponatem są wiersze napisane przez księdza Dionizego Kajetanowicza, w czasie jego uwięzienia w łagrze sowieckim w latach 1945-1954. Tragedię exodusu polskich Ormian, zmuszonych

---

¹⁰⁹ Polonia 24, 02.12.2022, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=4IpvJbSMLYM> (dostęp: 12 listopada 2024).

¹¹⁰ „Skarbnica Polskich Ormian” – otwarto wystawę poświęconą kulturze i historii polskich Ormian, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=1KdWu1-EdsE> (dostęp: 12 listopada 2024).

¹¹¹ Muzeum Ormian, <https://www.polskieradio.pl/37/225/Artykul/3089246,muzeum-ormian> (dostęp: 12 listopada 2024).

po 1945 roku do opuszczenia rodzinnych stron, upamiętnia kufer podróżny, wypełniony różnego rodzaju przypadkowymi przedmiotami – pamiątkami po opuszczanym na zawsze domu. Ekspozycję zamyka plansza z fotografiami prezentującymi życie współczesnych Ormian. Wystawę dopełniają ponadto plansze z kalendarium dziejów Ormian polskich oraz mapą obrazującą zakres geograficzny ich osadnictwa w Polsce. Ekspozycji towarzyszy ilustrowany przewodnik¹¹².

W siedzibie Fundacji odbywają się również czasowe wystawy z cyklu „Z kufr naszych dziadków”¹¹³: „Zachariasz Gregorowicz 1884-1961 – walizka wspomnień” (2024)¹¹⁴, „Jędrzejowiczowie i Jędrzejewiczowie – kupcy, patrioci, ziemianie” (2025)¹¹⁵, najnowsza „Teodor Torosiewicz – apteki i uzdrowiska Galicji” (od 22 listopada 2025 roku).

„Skarbnica polskich Ormian” ma charakter edukacyjny i popularyzatorski. Jej wartość opiera się na zebraniu cennych, pod względem historycznym i kulturowym, obiektów – pamiątek dziedzictwa kulturalnego polskich Ormian, podpartych solidną bazą naukową dzięki badaniom własnym jej twórców oraz współpracy ze specjalistami. Powiązanie z bogatą i wciąż rozrastającą się kolekcją armeników, gromadzoną przez Fundację, stanowi istotny wkład w rozwój dalszych badań nad polskimi Ormianami.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich w Warszawie: M. Agopowicz, Sprawozdanie z uroczystości „Ormianie wracają do Piotrkowa”, 16 czerwca 2017; Ekspozycja przestrzenna „Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce” (Z widokiem na Ararat_informacja_2024-1.pdf).

Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie: sygn. II/3108, Wystawa „Ormianie Polscy”, MEK, 1998; Dział Oświatowy, Wystaw i Wydawnictw, nr inw. A/1300, sygn. mc. 731-733/228, Wystawa „Ormianie polscy” (metryka wystawy, zaproszenie, wykaz eksponatów), 1998.

Prasa

Wystawa zabytków ormiańskich, „Gazeta Lwowska”, 21, 1932, s. 5.

Opracowania

Bibliografia historii polskiej za rok 1933 i 1934, red. M. Friedbergowa, Lwów 1936.

¹¹² S. Uryga, *Skarbnica polskich Ormian*, s. 4-5.

¹¹³ *Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich*, [on-line:] <https://grupastarowka.pl/organizer/fundacja-kultury-i-dziedzictwa-ormian-polskich/> (dostęp: 3 listopada 2024).

¹¹⁴ mot, *Walizka wspomnień!*, [on-line:] <https://dziedzictwo.ormianie.pl/walizka-wspomnien/> (dostęp: 12 listopada 2024).

¹¹⁵ mż, *Popołudnie z polskimi Ormianami*, „Awedis”, 61, 2024, s. 7.

- Biedrońska-Słota B., *Kolekcje sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturowego”, 15, 1999, s. 3-8.
- Biedrońska-Słota B., *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. Charakterystyka wystawy*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 33-35.
- Biedrońska-Słota B., *Sztuka i kultura w Armenii i ormiańskiej diasporze*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 14-24.
- Charewiczowa Ł., *Historiografia i miłośnictwo Lwowa*, Lwów 1938, *Biblioteka Lwowska*, 37.
- Chowaniec C., *Ormianie w Stanisławowie w XVII i XVIII wieku*, Stanisławów 1928.
- Christozowa-Gurgul D., *XVIII-wieczna Pieśń o św. Rypsymie Pannie i Męczennicy ocalona od zapomnienia*, „Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Newsletter”, 19 XII 2022, s. 15-19.
- Czajkowski B., Czmelyk R., Urbański A., *Współpraca w kontekście dialogu, rozwoju i zbliżenia kultur*, w: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy Muzeum Zamojskie*, red. W. Deluga, Zamość 2010, s. 5-7.
- Czołowski A., *Wystawa Ormiańska we Lwowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), s. 131-135.
- Czołowski A. et al., *Wystawa zabytków ormiańskich we Lwowie 19 VI-30 IX 1932. Przewodnik*, Lwów 1932.
- Deluga W., Kondraciuk P., *Wstęp*, w: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy Muzeum Zamojskie*, red. W. Deluga, Zamość 2010, s. 9-10.
- Gębarowicz M., *Obrazy i rzeźby*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), s. 143-151.
- Kalendarium*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 173-179.
- Katalog obiektów prezentowanych na wystawie w Zamościu*, w: *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich. Katalog wystawy Muzeum Zamojskie*, red. W. Deluga, Zamość 2010, s. 153-175.
- Katalog*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 36-172.
- Katalog wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, Stanisławów 1928.
- Kobiety z pastorałami. Wystawa prezentująca zabytkowe portrety księż panien benedyktynek ormiańskich ze Lwowa ze Zbiorów Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich po przeprowadzonej konserwacji*, Muzeum Archidiecezji Warszawskiej, ul. Dziekania 1, 13 V-20 VI 2021, [Warszawa 2021].
- Krasnodębski J., *Czesław Chowaniec (1899-1968) twórca wystawy historycznej o Stanisławowie (część II)*, „Kurier Galicyjski”, 13(305), 17-30 VII 2018, s. 20-21.
- Mańkowski T., *Ormiańskie rękopisy iluminowane*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), s. 151-156.
- Mękicki R., *Srebro, broń i wyroby metalowe. Wystawa Ormiańska we Lwowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), s. 135-143.
- mz, *Popołudnie z polskimi Ormianami*, „Awedis”, 61, 2024, s. 7.
- Niewiasty z pastorałami. Portrety księż klasztoru benedyktynek ormiańskich we Lwowie. Historia, konteksty, konserwacja*, red. A. A. Zięba, Warszawa-Kraków 2021.

- Obrocka R., *Krystaliczne zagęszczenie*, „Awedis”, 52, 2022, s. 1, 6-7.
- Ohanowicz-Tarasiuk M., *Kobiety z pastorałami – wystawa w Muzeum Archidiecezji Warszawskiej*, „Awedis”, 47, 2021, s. 1, 6-7.
- Ołdakowska M., *Wystawa Ars Armeniaca w Muzeum Zamojskim*, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, 2010, 2 (103), s. 32-34.
- Ormianie Polscy. Listopad-grudzień 1991*, red. H. Haduch, P. Hnatyszyn, J. Pawlas-Kos, I. Pysz, B. Szczech, Zabrze 1991.
- Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999.
- Petrus J. T., *Archidiecezjalne Muzeum Ormiańskie we Lwowie*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 27-32.
- Petrus J. T., *Muzea lwowskie 1823-1939*, w: *Sztuka Kresów Wschodnich, 2, Materiały sesji naukowej Kraków, maj 1995*, red. J. K. Ostrowski, Kraków 1996, s. 425-434.
- Pisowicz A., *Jakimi językami mówili polscy Ormianie?*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 25-26.
- „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, nr 9-11 (64-66).
- Rys dziejów ormiańskich*, w: *Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja*, red. B. Biedrońska-Słota, Kraków 1999, s. 11-13.
- Smirnow J., *Siedemdziesięciopięciolecie wystawy historycznej miasta Stanisławowa*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 40-41, 2005, s. 38-47.
- Smorąg-Różycka M., *Problem adaptacji wzorów bizantyńskich w skryptyoriach Armenii Cylicyjskiej na przykładzie Ewangeliarza ze Skwery*, „Lehahayer”, 1, 2010, s. 13-28.
- Stopka K., *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000.
- Stopka K., *Wystawa „Kobiety pod znakiem Krzyża. Ormiańskie benedyktyнки ze Lwowa i ich duchowość”*, Kraków, Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego, 13 sierpnia-12 listopada 2022 roku, „Lehahayer”, 9, 2022, s. 307-313, <https://doi.org/10.12797/LH.09.2022.09.17>.
- Uryga S., *Skarbnica polskich Ormian*, „Awedis”, 53, 2022, s. 1, 4-5.
- Wolańska J., „Sztuka morelowa”? *O katalogu wystawy Ars Armeniaca: Sztuka Ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich w Muzeum Zamojskim w Zamościu (2010)*, „Lehahayer”, 2, 2013, s. 219-248.
- [Wójcik-Keuprulian B.] Վույշիք Քէօփրիլւեան Պ., *Լեհաստանի հայ պատմական յիշատակարաններու ցուցահանդեսը* [Wystawa ormiańskich zabytków historycznych w Polsce], „Անահիտ. Հանդէս ամսեայ, ազգային, գրական, գեղարուեստական” [Anahit. Revue Armenienne, litteraire et artistique], 3-6, 1932-1933, s. 38-53.
- Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce*, red. M. Kapa-Cichocka, Wrocław 2011.
- Zieliński J., *Z dziejów parafii ormiańskiej w Stanisławowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 6, 1932, 9-11 (64-66), 1932, s. 157-167.
- Zięba A. A., *Kobiety z pastorałami: historia portretów*, „Awedis”, 31, 2017, s. 7.
- Zięba A. A., *Niewiasty z pastorałami*, „Alma Mater”, 235, 2022, s. 70-73.
- Zięba A. A., Pollesch J., Sławińska J., w: „Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego. Newsletter”, nr 18 X 2022, s. 2-8.

Netografia

Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, [on-line:] <https://grupastarowka.pl/organizator/fundacja-kultury-i-dziedzictwa-ormian-polskich/>.

- Kluz-Łoś A., „*Kobiety pod znakiem Krzyża*”. *Ormiańskie benedyktynki ze Lwowa i ich duchowość*, [on-line:] <https://www.radiokrakow.pl/audycje/kobiety-pod-znakiem-krzyza-ormianskie-benedyktynki-ze-lwowa-i-ich-duchowosc>.
- Maria Ohanowicz-Tarasiuk o „*Kobietach z pastorałami*”, [on-line:] <https://wnet.fm/broadcast/tygodniowy-kalejdoskop-kulturalny-29-05-2021-r/>.
- mot, *Walizka wspomnień!*, [on-line:] <https://dziedzictwo.ormianie.pl/walizka-wspomnien/>.
- Muzeum Ormian, [on-line:] <https://www.polskieradio.pl/37/225/Artykul/3089246,muzeum-ormian>.
- Obiekt miesiąca – Velum ormiańskie ze zbiorów Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego*, [on-line:] https://maius.uj.edu.pl/muzeum/wydarzenia/-/journal_content/56_INSTANCE_JabQMdn0tnYG/11876392/151401734.
- Ohanowicz-Tarasiuk M., *Dzień ormiański w Jarosławiu*, [on-line:] https://ormianie.pl/dziedzictwo-archiwum/Dzien_ormianski_w_Jaroslawiu.html.
- Polonia 24, 02.12.2022, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=4IpyJbSMLYM>.
- Prof. Małgorzata Smorąg-Różycka „*Ewangeliarz ze Skwery zwany Lwowskim*”, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=eWfmlIiREv0>.
- „*Skarbnica Polskich Ormian*” – otwarto wystawę poświęconą kulturze i historii polskich Ormian, [on-line:] <https://www.youtube.com/watch?v=1KdWuI-EdsE>.
- Skarby ormiańskich benedyktynek ze Lwowa*, [on-line:] <https://jedyinka.polskieradio.pl/artykul/3025003,Skarby-ormia%C5%84skich-benedyktynki-ze-Lwowa->.
- Uryga S., *Skarbnica Polskich Ormian – pierwsza w Polsce ekspozycja stała poświęcona historii i kulturze polskich Ormian. Komplet informacji*, [on-line:] <https://skarbnica.ormianie.pl/?idw=505>.
- Wołyniak [Giżycki J. M.], J. Fijałek, *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej, „Nova Polonia Sacra”, 1, 1928, s. 1-312.*
- Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce*, Dom Spotkań z Historią, [on-line:] <https://dsh.waw.pl/program/archiwum-wydarzen-2009/z-widokiem-na-ararat-losy-ormian-w-polsce/>.
- Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce*, Muzeum Narodowe we Wrocławiu, [on-line:] <https://mnwr.pl/z-widokiem-na-ararat-losy-ormian-w-polsce/>.
- „*Z widokiem na Ararat. Losy Ormian w Polsce*” częścią „*Ormianie – historia i kultura*”. *Konferencja naukowa i wystawa czasowa w Szreniawie*, [on-line:] <https://skarbnica.ormianie.pl/?idw=361>.

Յոաննա Սլավինսկա, Հայկական թեմատիկայով ցուցահանդեսները Լեհաստանում

Համառոտագիր. Սույն հոդվածը նվիրված է Լեհաստանում հայկական թեմատիկայով ցուցահանդեսային գործունեությանը, որի հիմնական նպատակը լեհահայերի պատմության և մշակույթի վերաբերյալ գիտելիքի հանրայնացումն էր: Հեղինակը վերլուծում է Ստանիսլավովում (1928 թ. դեկտեմբերին) և Լվովում (1932 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին) կազմակերպված ցուցահանդեսները, ինչպես նաև Լվովում Հայկական թանգարանի հիմնադրման նախաձեռնությունը, որը չիրականացավ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի բռնկման և հետպատերազմյան սահմանային փոփոխությունների հետևանքով լեհահայ համայնքի հարկադիր տեղահանության պատճառով:

Այնուհետև ներկայացվում են երկարատև ընդմիջումից հետո կազմակերպված ցուցահանդեսները: Այդ ընդմիջման պատճառը կոմունիստական իշխանությունների կողմից ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ հայ համայնքի, գործունեության սահմանափակումն էր: Վերոհիշյալ ցուցահանդեսները տեղի են ունեցել Չարժեում (1991 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին), Կրակովում (1998 թ. փետրվար–մարտ ամիսներին), կրկին Կրակովում (1999 թ. նոյեմբերից մինչև 2000 թ. փետրվար), Վարշավայում (2009 թ. հոկտեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին), Չամոչչում (2010 թ. ապրիլ–օգոստոս ամիսներին), Վրոցլավում (2011 թ. հունիս–հուլիս ամիսներին), Շրենյավայում (2016 թ. հունիս–հոկտեմբեր ամիսներին), Յարոսլավում (2017 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին), Վարշավայում (2021 թ. մայիս–հունիս ամիսներին) և Կրակովում (2022 թ. օգոստոս–նոյեմբեր ամիսներին):

Ակնարկն ավարտվում է Վարշավայում Լեհահայերի մշակույթի և ժառանգության հիմնադրամի գլխավոր գրասենյակում 2022 թ. դեկտեմբերին բացված մշտական ցուցադրության գիտական նկարագրությամբ:

Բանալի բառեր. Լեհահայեր, հայագիտություն, ցուցահանդեսագիտություն, մշակութային ժառանգություն:

Joanna Sławińska, *Exhibitions Devoted to Armenian Themes in Poland*

Abstract: The article concerns Polish exhibition activities aimed at disseminating knowledge about the culture and history of Polish Armenians. The author discusses a series of exhibitions organized in Stanisławów (December 1928) and Lwów (June–October 1932), as well as the attempt to establish an Armenian Museum in Lviv, which was thwarted by the outbreak of the Second World War and the post-war resettlement of the Armenian community to Poland after the country's territorial changes. She then describes the exhibitions organized after a long hiatus caused by the communist authorities' suppression of Armenian minority activity: in Zabrze (November–December 1991), Kraków (February–March 1998), again in Kraków (November 1999–February 2000), Warsaw (October–December 2009), Zamość (April–August 2010), Wrocław (June–July 2011), Szreniawa (June–October 2016), Jarosław (September–October 2017), Warsaw (May–June 2021) and Kraków (August–November 2022). The survey concludes with a description of the permanent exhibition at the headquarters of the Foundation for the Culture and Heritage of Polish Armenians (December 2022).

Keywords: Polish Armenians, Armenology, exhibitions